

Inleiding

Bijna een vriendenclub, zo omschreef oud-lijsttrekker A.D.W. Tilanus in 1983 in een terugblik de CHU.¹ Een passende levenshouding was voor de omgang in de partij belangrijker dan politieke opvattingen. Dit werd bijvoorbeeld O.W.A. baron van Verschuer voorgehouden bij zijn aantreden als voorzitter in 1972. Hij kreeg het welgemeende advies eerst duidelijk te tonen wat voor een mens hij was. Zijn programma was van ondergeschikt belang.²

In allerlei terugblikken is de sfeer van vriendschappelijke omgang steeds prominent aanwezig. Zo worden de algemene ledenvergaderingen getypeerd als gelegenheden om vriendschapsbanden aan te halen. Serieuze politiek was bijzaak. De CHU was dan ook een partij van bestuurders, of beter van regenten, die politiek eigenlijk als een weinig verheffend vak beschouwden.³ Onder het kader zou dan ook een grote belangstelling voor het burgemeestersambt hebben bestaan. Bestuur verenigt, politiek verdeelt.

Bij een terugblik op het vijftigjarig bestaan van de CHU in 1958 werd met enig genoegen geconstateerd dat de Unie niet terug kon zien op door haar ontketende massabewegingen of op een door haar geperfectioneerd politiek systeem.⁴ De successen waren op de vingers van een hand te tellen en voor de toekomst werd niet veel anders verwacht. Tweeëntwintig jaar later leek er inderdaad weinig veranderd. Volgens baron Van Verschuer was de CHU geen politieke partij waarvoor in de eerste plaats gold dat ze macht en invloed wilde uitoefenen. 'Neen, het was de vriendenkring van redelijke relativiserende mede-lotgenoten die of uit een positieve gedachte (bij deze partij wil ik horen) of uit het afstrepen van de andere partijen (CHU is de minst slechte) bij ons wilden horen.'⁵

Een kring van vrienden is lastig te verenigen met partijdiscipline. Die ontbrak dan ook goedgezins. Kenmerkend voor de CHU was de ruimte die aan afwijkende standpunten werd geboden. Zo stemde de Tweede Kamerfractie regelmatig verdeeld zonder dat dit gevolgen had voor degenen die een minderheidsstandpunt hadden ingenomen. De fractie nam als zodanig ook zelden een standpunt in, terwijl de positie van de naoorlogse fractievoorzitter H.W. Tilanus onvergelykbaar was met die van bijvoorbeeld C.P.M. Romme, de voorzitter van de KVP-fractie.

Zo schrijft het Christelijk-historisch Kamerlid jkvr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen met verbazing en afgrijzen over de straffe en soms intimiderende wijze waarop Romme zijn fractie leidde.⁶ Tilanus daarentegen vond het vaak niet eens nodig zijn eigen standpunt aan de fractie mee te delen. In de jaren vijftig noemde de PVDA-fractievoorzitter de CHU-fractie daarom een koppel patrijzen dat bij het eerste schot alle kanten opvloog. Tilanus antwoordde daarop dat deze patrijzen wel steeds weer op hetzelfde nest terugkeerden.⁷ De CHU was niet voor niets een unie en geen partij.

Dat de CHU door zoveel vrijheid en uiteenlopende opvattingen niet uit elkaar viel, kwam volgens M.A. Geuze, lid van de Eerste Kamer tussen 1956 en 1968, door een sterke morele samenhang die disciplinerend werkte.⁸ Maar belangrijker was misschien wel dat veel CHU'ers bestuurservaring binnen de Nederlandse Hervormde Kerk bezaten. Deze was net als de CHU geen toonbeeld van eenstemmigheid; zowel vrijzinnigen, orthodoxen als bevindelijken vonden er onderdak. Hierdoor hadden de CHU'ers volgens Geuze in de kerkbesturen leren samenwerken en de standpunten van andersdenkenden leren waarderen. Hij noemde ze 'de samenbindende kerkmensen'. Deze houding namen ze mee naar de politiek in het algemeen en de CHU in het bijzonder.

Uit de typeringen van buitenstaanders en insiders kan de CHU zonder veel moeite herleid worden tot het ideaaltype van de notabelenpartij. De notabelenpartij, in varianten ook wel individuele representatiepartij of kaderpartij genoemd, was met de massapartij tot de jaren zestig het dominante partijtype.⁹ De notabelenpartij onderscheidde zich van de massapartij op essentiële punten zoals de oorsprong en de zwakke partijorganisatie. De meeste notabelenpartijen ontstonden in een tijd waarin het kiesrecht beperkt was en de afstand tussen kiezers en gekozenen groot. De oorsprong lag meestal in het parlement waar een groepering van Kamerleden ontstond met min of meer gelijklopende opvattingen. Pas daarna werden relaties gelegd met vaak al bestaande kiesverenigingen. Het gevolg was dat binnen deze partijen de fractie vaak het partijbestuur overheerste en dat de afdelingen tamelijk onafhankelijk opereerden. Zowel naar de fractie toe als naar de afdelingen stond het partijbestuur dus zwak. Notabelenpartijen kenden ook relatief weinig nevenorganisaties, die bovendien vaak klein en zwak waren.

Ideaaltypisch waren massapartijen het spiegelbeeld van notabelenpartijen. Ze werden meestal door buitenparlementaire groepen opgezet. De partijleiding had een stevige greep op de afdelingen, die vaak op haar initiatief waren opgericht, en een duidelijk overwicht op de fractie. De massapartij was hiërarchisch opgebouwd. Van groot belang voor de partij was het actieve partij kader dat propaganda maakte en de leden aan de partij bond. De succesvolste massapartijen worden wel integratiepartijen genoemd. Door allerlei nevenorganisaties konden leden hun hele leven binnen de partij doorbrengen. Socialistische en vooral communistische partijen behoorden vaak tot dit type partij. Massapartijen ontstonden doorgaans na notabelenpartijen. Ze waren vooral succesvol nadat het algemeen kiesrecht was ingevoerd. Voor notabelenpartijen betekende deze periode vaak een tijd van

aanpassen of verdwijnen. De meeste notabelenpartijen namen daarom elementen van de massapartij over en probeerden zich op deze wijze aan de schaalvergroting aan te passen.

De politicoloog Koole typeerde de CHU in het licht van deze ideaaltypen als een notabelenpartij.¹⁰ De oorsprong van de partij was parlementair en de Unie kwam tot stand na een fusie van drie partijen. Partijfusies zijn doorgaans niet bevorderlijk voor centralistische tendensen. De greep van het partijbestuur op de fractie was dan ook zwak. De Unie was niet meer dan een vereniging van kiesverenigingen. Christelijk-historische nevenorganisaties waren er aanvankelijk niet. Er was alleen het dagblad *De Nederlander*. De CHU paste zich volgens Koole wel aan de massificatie van de politiek aan, maar behield toch haar losse karakter en bleef daarmee een typische notabelenpartij.

Een 'notabelenpartij' en een 'massapartij' zijn ideaaltypen. De meeste partijen wijken hier dan ook van af. Dat was bij de CHU niet anders. Om direct maar twee in het oog springende afwijkingen te noemen: de CHU werd pas in 1908 opgericht en haar belangrijkste voorloper, de Vrij-Antirevolutionaire Partij, kwam pas in de tweede helft van de jaren negentig van de achttiende eeuw tot stand. Dat was gelijktijdig of na de oprichting van de twee partijen in Nederland die het ideaaltype van de massapartij het meest benaderden: de ARP (1879) en de SDAP (1894), waarbij de kwalificatie 'massapartij' meer op de laatstgenoemde partij van toepassing was dan op de eerstgenoemde. De CHU, en dat geldt ook voor haar voorlopers, werd opgericht in een tijd waarin de massificatie van de politiek al op gang was gekomen. Daar komt nog bij dat de belangrijkste van de drie fusiepartners, de vrij-antirevolutionairen onder leiding van jhr. A.F. de Savornin Lohman, een afsplitsing was van de ARP. Een notabelenpartij dus die voortkwam uit een partij met sterk centraliserende tendensen.

Deze twee afwijkingen van het patroon hadden een aanwijsbare weerslag op de vroegste geschiedenis van de CHU. Een voorbeeld hiervan is het optreden van Lohman. Hoezeer Lohman steeds het in zijn ogen dictatoriale leiderschap van de oprichter en charismatisch leider van de ARP, A. Kuiper, als belangrijkste oorzaak voor de breuk tussen hen aanvoerde, was ook hij in de periode van intensieve samenwerking met Kuiper wel enigszins bekend geraakt met de beginselen van leiderschap. Dat bleek bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1913, toen enkele kiesdistrictsverenigingen werden geroeyeerd nadat zij geweigerd hadden de kandidaten te accepteren die hun van bovenaf waren opgelegd. Ook het aanzien dat Lohman binnen de partij genoot, had soms meer weg van Kuiper dan dat van zijn opvolgers. Zeker in vergelijking met de naoorlogse partijleider H.W. Tilanus, wiens verzoenende imago juist in belangrijke mate verantwoordelijk was voor het beeld van de CHU als vriendenclub.

De CHU stond altijd enigszins in de schaduw van de ARP. In de beeldvorming werd de Unie nogal eens neergezet als het minder beginselvaste zusje van de ARP. Regelmatig bestond binnen de CHU het gevoel dat zij haar zelfstandigheid moest verantwoorden, terwijl het bestaan van de ARP vanzelfsprekend leek. Deze ongelijke

positie heeft ook haar weerslag gehad op de geschiedschrijving. Zo wordt de CHU vaak vergeleken met de ARP, maar de ARP slechts zelden met de CHU.

Een belangrijk onderscheid tussen notabelen- en massapartijen, en dan in het bijzonder integratiepartijen, was de plaats die de partij innam in het leven van de leden en vooral van de activisten. Bij de sociaaldemocraten bijvoorbeeld stond de partij centraal. De loyaliteit van de leden was direct op de partij gericht. Een reeks van nevenorganisaties zoals vrouwen-, jongeren-, toneel- en zangclubs ondersteunde de centrale positie van de partij. De leden werden op grote schaal ingezet bij partijactiviteiten zoals huisbezoek en het verspreiden van propagandamateriaal. Verkiezingscampagnes van massapartijen hadden dan ook een arbeidsintensief karakter.

De historicus Te Velde heeft recent gewezen op het belang van de culturele aantrekkingskracht van een partij.¹¹ In navolging van de Franse politicoloog B. Manin stelt Te Velde dat massapartijen in belangrijke mate de identiteit van de leden vormgaven. De partij met haar reeks van nevenorganisaties bood de leden een totaalpakket dat andere vormen van identiteit zoals natie, stad en familie kon overvleugelen. Deze verbondenheid met de partij, met de daarbij behorende waarden en tradities, bestempelt De Rooy als een morele gemeenschap.¹² Een groep gelijkgezinden die door een gemeenschappelijk verleden en een gemeenschappelijke cultuur onderling sterk verbonden was.

De CHU bood haar leden geen totaalpakket. De eerste nevenorganisatie was de Christelijk-Historische Jongerenorganisatie uit 1927. De Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen kwam pas in 1935 tot stand. Wel waren er eerder al lokale afdelingen opgericht. Verder bestond sinds 1916 de Vereniging van Christelijk-Historische Leden van Gemeentebesturen, maar deze studieclub was voor het kader bestemd. Gewone leden kwamen daarmee niet in aanraking. Leden van de CHU waren wel in allerlei andere verenigingen actief, zoals de Nederlands Christelijke Studenten Vereniging of de Nederlandse Christen Vrouwenbond, maar deze waren niet exclusief aan de CHU verbonden. Ze trokken ook christenen die lid waren van andere politieke partijen of die helemaal niet in politiek waren geïnteresseerd. Zo was de CHU eerder deel van een niet scherp omlijnd pakket dan de spin in een web van nevenorganisaties.

De minder hechte samenhang van een notabelenpartij zou tot het vermoeden kunnen leiden dat de CHU electoraal sterk fluctueerde. Hier komt echter een intrigerende paradox naar voren. De CHU was electoraal namelijk behoorlijk stabiel. Omdat de term stabiliteit vooral in vergelijking met andere partijen betekenis krijgt, zijn in tabel 1 de verkiezingsresultaten van een aantal grote partijen tussen 1918 en 1972 weergegeven.¹³

Tabel 1 Verkiezingsresultaten van de vier grote partijen als percentage van het totale aantal geldige stemmen, 1918-1972.

Jaar	CHU	ARP	RKSP/KVP	SDAP/PVDA	Aantal zetels CHU
1918	6,6	13,4	30,0	21,9	7
1922	10,9	13,7	29,9	19,4	11
1925	9,9	12,2	28,6	22,9	11
1929	10,5	11,6	29,6	23,8	11
1933	9,1	13,4	27,9	21,5	10
1937	7,5	16,4	28,8	21,9	8
1946	7,8	12,9	30,8	28,3	8
1948	9,2	13,2	31,0	25,6	9
1952	8,9	11,3	28,7	29,0	9
1956	8,4	9,9	31,7	32,7	13
1959	8,1	9,4	31,6	30,4	12
1963	8,6	8,7	31,9	28,0	13
1967	8,1	9,9	26,5	23,6	12
1971	6,3	8,6	21,8	24,6	10
1972	4,8	8,8	17,7	27,3	7

Bron: Compendium voor politiek en samenleving in Nederland; 1918 Parlement en Kiezer 1919-1920.

In 1956 werd het aantal zetels van de Tweede Kamer uitgebreid van 100 naar 150.

Wanneer we naar de verschuivingen in relatieve omvang kijken, valt allereerst de grote stabiliteit van de RKSP/KVP op. Tot 1967 waren de verschuivingen zeer klein te noemen. Bij de andere drie partijen gingen de wisselingen in electoraal fortuin ongeveer gelijk op. Zowel de ARP, de CHU als de SDAP/PVDA kenden verkiezingen waarin relatief grote verschuivingen optraden in de uitslagen en jaren waarin weinig tot niets veranderde. Alleen de jaren waarin die verschuivingen optraden verschilden. De ARP boekte flinke winst in 1933 en 1937 en verlies in 1946 en 1952, terwijl de SDAP/PVDA winst in 1925 en 1946 boekte en verlies in 1967. Bij de CHU valt iets anders op. Daar traden de relatief grootste verschuivingen aan het begin en aan het einde van de periode op. Forse winst in 1922 en fors verlies in 1971 en 1972. In de tussenliggende jaren was de CHU electoraal echter stabielier dan de ARP en de SDAP/PVDA.

Het is wellicht verleidelijk om de CHU in een tijd van massapolitiek als een anachronisme te beschouwen; een relict uit de tijd waarin politiek vooral informeel, in de herensociëteit, werd bedreven, maar dat zou een misvatting zijn. Massapartijen ontstonden doorgaans wel later dan notabelenpartijen, maar dat betekende niet dat de notabelenpartijen naar de marge werden verdreven. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1922. Op de massapartijen werd 35,4% van de geldige stemmen uitgebracht, terwijl de notabelenpartijen daar 26,3% van kregen.¹⁴ De

RKSP, die doorgaans tussen de massapartij en de notabelenpartij wordt geplaatst, ontving 29,9% van de geldige stemmen.¹⁵ Nu kan men twisten over de vraag of een partij meer tot het ene of het andere type partij behoorde of dat een partij een tussenpositie innam, zeker is dat het Nederlandse partijenstelsel tijdens het interbellum niet door één soort partij gedomineerd werd. Dat dit soms wel zo lijkt, komt doordat de massapartijen door hun prominente aanwezigheid in de publieke ruimte veel meer aandacht trokken dan notabelenpartijen. Deze aandacht heeft zich lange tijd voortgezet in bijvoorbeeld de wetenschappelijke aandacht voor de verschillende partijen.¹⁶

Dat de CHU als een notabelenpartij getypeerd kan worden, betekent natuurlijk niet dat de partij al die tijd onveranderd bleef. Invloeden van binnen en van buiten zorgden ervoor dat de Unie zich aanpaste en tegelijk een eigen gezicht behield. Eén moment springt eruit waarop een sterke wisselwerking tussen externe invloeden en de koers van de partij kan worden geconstateerd. Dit betrof de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917. Met één klap werd én de massa de politiek ingevoerd én een nationale schaal van campagnevoeren geïntroduceerd. Dat vroeg natuurlijk om aanpassing van de partij, zowel in organisatorisch opzicht als in mentaliteit. Daar kwam dan nog de revolutie bij die Europa begin november 1918 overspoelde na de nederlaag van het Duitse Keizerrijk en zijn bondgenoten. De buitenlandse onrust en de mislukte revolutiepoging van SDAP-leider Troelstra in dezelfde maand november noodzaakten de CHU met een sociaal program te komen in een poging de christelijke arbeiders aan de partij te binden.

De tweede helft van de jaren 1960 was opnieuw een periode waarin de CHU belangrijke veranderingen onderging. Er werd een centrale ledenorganisatie ingevoerd en de afdracht van contributie aan het hoofdbestuur werd drastisch verhoogd. Daarmee kwamen de middelen vrij om scholings- en kadercursussen te organiseren. Veranderingen bleven echter niet beperkt tot de organisatie. Ook de wijze van campagnevoeren werd aangepakt. Meer aandacht werd besteed aan moderne media als de televisie, terwijl ook een reclamebureau werd ingeschakeld. De intentie hiervan was de verkiezingscampagne professioneler te maken. Niet meer alleen toespraken in kiesverenigingen voor eigen leden, maar ook de kiezers daarbuiten proberen te bereiken. Dit culmineerde in de omstreden campagne van 1971 waarin lijsttrekker B.J. Udink in een trucagefoto met een pruik werd afgebeeld. Organisatorisch ontwikkelde de CHU zich in de richting van een massapartij, terwijl ze tegelijkertijd haar pijlen ook wilde richten op de kiezers buiten het kernelectoraat.

Momenten van crisis of wijzigingen in de spelregels leiden vaak tot aanpassingen in de organisatie, in het programma of in het personeel. Op andere momenten zijn veranderingen minder zichtbaar, maar niet afwezig. Vooral de vraag hoe de Unie een soort christelijk-historisch saamhorigheidsgevoel kon kweken dat zowel leden als kader zou binden, was een terugkerend onderwerp. De antwoorden liepen uiteen van studieclubs, jongeren- en vrouwenorganisaties tot zomerconferenties. Gezelligheid was binnen de Unie aan de ene kant inherent aan informele

politiek en de tegenhanger van de serieuze politiek van de massapartij, maar had aan de andere kant ook de bewust gehanteerde functie om saamhorigheid te bevorderen. Een belangrijk onderwerp in dit boek is dan ook de vraag hoe een notabelenpartij als de CHU erin slaagde een stabiele achterban op te bouwen. Lag de loyaliteit van de kiezers en de leden bij de partij en haar nevenorganisaties, of was loyaliteit aan de CHU eerder de afgeleide van trouw aan andere instituten en verenigingen? Om deze vraag te beantwoorden, kan niet worden volstaan met een blik te werpen op nationale evenementen als de Algemene Vergadering en de zomerconferentie. De meeste leden bezochten die bijeenkomsten niet. Om na te gaan of en hoe het gros van de leden met de CHU was verbonden, is het nodig naar het lokale niveau af te dalen. In dit boek wordt daarom op gezette tijden aandacht besteed aan de Christelijk-Historische Kiesvereniging in Delft. Deze kiesvereniging was een gemiddelde stedelijke kiesvereniging, waarvan een redelijk uitgebreid archief van 1918 tot 1980 bewaard is gebleven.

Een bijzonder moment in de relatie tussen partij en kiezers vormde de verkiezingscampagne. Op deze momenten werd veel van een partij gevraagd want naast de mobilisering van de eigen achterban moesten de minder gebonden kiezers en de twijfelaars overtuigd worden. Net als in hun organisatie en partijleven bestonden er in verkiezingscampagnes grote verschillen tussen massapartijen en notabelenpartijen in stijl en doel. Lang niet alle partijen hanteerden dezelfde middelen om het massaelectoraat te bereiken, terwijl sommige partijen de massa niet eens wilden bereiken. Een van de constanten in het christelijk-historische gedachtegoed, niet de majoriteit (de meerderheid der kiezers) maar de autoriteit (het gezag van Gods woord), spreekt in dit verband boekdelen, hoewel de CHU, om elk misverstand maar direct weg te nemen, wel degelijk belang hechtte aan het aantal zetels dat behaald werd. Niettemin had het uitgangspunt dat het in de politiek om beginselen diende te gaan en niet om meerderheden, gevolgen voor de wijze van campagne voeren.

Ook zal aandacht worden besteed aan wat de leden van de CHU zelf de belangrijkste grondslagen van hun partij vonden, namelijk christelijk en historisch. De grondslag van de CHU was christelijk, maar de wijze waarop de Unie het evangelie met politiek verbond, was bepalend voor haar waardering van verschijnselen en begrippen als verzuiling, antithese, partij en volksdeel. Op deze punten onderscheidde de CHU zich wezenlijk van de ARP en de RKSP. Even belangrijk was de historische grondslag waarvan de ijkpunten de Reformatie, de onafhankelijkheidsstrijd tegen Spanje en de rol van het Huis van Oranje waren. In deze worsteling had Nederland zijn stempel verkregen van een protestantse natie. De Nederlandse Hervormde Kerk, het Huis van Oranje en de constitutionele monarchie waren voor de CHU iconen die niet ter discussie stonden. De manier waarop de termen 'christelijk' en 'historisch' binnen de CHU werden opgevat, is steeds bepalend geweest voor haar optreden als partij en voor haar optreden binnen de politiek.

De CHU was een hervormde partij. Het overgrote deel van haar leden en kiezers behoorde tot de hervormde kerk. Tijdens de verkiezingen kon de Unie regelmatig

op hand- en spandiensten van hervormde predikanten rekenen. Toch was de relatie tussen de Unie en de hervormde kerk vaak problematisch. De leidinggevende personen binnen de hervormde kerk behoorden meestal niet tot de aanhangers van het christelijk-historische gedachtegoed. Zolang de hervormde kerk echter vooral een 'reglementenkerk' was, die zich niet over maatschappelijke of politieke vraagstukken uitliet, leverde dat weinig conflicten op. Maar toen zij na 1945 van een zwijgende een 'sprekende' kerk was geworden, ontstonden er regelmatig fricties. Dat leidde soms tot onaangename situaties, omdat de hervormde kerk nu eenmaal een belangrijke plaats innam binnen de christelijk-historische opvattingen.

Bij de opzet van dit boek hebben de auteurs geprobeerd rekening te houden met de verschillende aspecten van de geschiedenis van de CHU. De vaak ongrijpbare sfeer van de Unie komt vooral aan de orde in de interviews van Marcel ten Hooven met een aantal oud-CHU'ers. Het boek opent welbewust met deze gesprekken om zo het belang aan te geven dat de auteurs hieraan hechten. Het tweede deel van het boek ligt meer in de lijn van de traditioneel opgezette partijgeschiedenis, maar ook hier zijn duidelijke accenten aangebracht. Zo wordt relatief veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van de partijcultuur en neemt de parlementaire geschiedenis een ondergeschikte plaats in.

In het tweede deel zal ook blijken dat het beeld van de Unie zoals dat oprijst uit de interviews vooral betrekking heeft op de CHU van de jaren zestig en zeventig. Dat was in veel opzichten een andere Unie dan in de decennia daarvoor. Zo was de CHU uit de jaren zestig en zeventig veel synthetischer ingesteld, meer gericht op het overbruggen van tegenstellingen, dan in de jaren daarvoor, toen de nadruk lag op de politieke antithese.

Historiografie, bronnen en archieven

Dat de CHU een notabelenpartij was, heeft duidelijk gevolgen gehad voor de archiefvorming. Zo is uit de periode van het districtenstelsel geen partijarchief bewaard gebleven. Waarschijnlijk heeft dat ook nooit bestaan. De CHU was vóór 1918 vooral een verkiezingsmachine. Het zwaartepunt van de partij lag bij de kiesdistricten. De besturen van de kiesverenigingen in de kiesdistricten corresponderden met vooraanstaande personen en niet met partijfunctionarissen. Die correspondentie betrof voornamelijk verkiezingen. De geschiedenis van de CHU vóór 1918 is dan ook vooral een verkiezingsgeschiedenis. Pas na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 zou daar verandering in komen.

Over de CHU is tot dusverre weinig geschreven, afgezien van enkele gelegenheidschriften. Uitzonderingen zijn het proefschrift van Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak* uit 1986 en het tweedelige proefschrift van Hans van Spanning uit 1988.¹⁷ De bescheiden ondertitel van het boek van Van Spanning, *Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, is echter misleidend. Doordat de auteur het beginselprogramma van de CHU als uitgangspunt heeft genomen, kent zijn studie een sterk ideologische

inslag. Bij de vraag hoe in de praktijk met dit program werd omgegaan, heeft hij zich voornamelijk beperkt tot de fracties in de Eerste en de Tweede Kamer. Over het partijleven zelf en de betekenis van de Unie voor de leden heeft het boek minder te bieden, maar daar staat tegenover dat Van Spanning zijn onderwerp uitputtend heeft beschreven. Op deze punten hebben wij dan ook dankbaar gebruik gemaakt van zijn bevindingen. Het proefschrift van Wieten behandelt het dagblad *De Nederlander* en de kortstondige naoorlogse voortzetting *De Nieuwe Nederlander*. Ook dit boek, dat zich vooral richt op de zogenoemde Nederlander-groep in de jaren dertig en de Doorbraak na de oorlog, biedt veel belangwekkende informatie over de Unie, maar ook hiervoor geldt dat het partijleven slechts zijdelings aan de orde komt. Onlangs is nog *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* verschenen van de hand van Henk van Osch. Van deze biografie over de enige minister-president die de CHU heeft voortgebracht, is door het recente tijdstip van verschijnen weinig gebruikgemaakt.

Een Unie of toch een partij? Veel CHU'ers zullen weinig bezwaar hebben gehad tegen de term partij als neutrale aanduiding van een organisatie om deel te nemen aan verkiezingen. Dat was binnen het evenredige kiesstelsel nu eenmaal onvermijdelijk. Een andere organisatie, of geen centrale organisatie, was in het interbellum zo goed als een garantie voor mislukking. Voor veel CHU'ers had het woord partij echter de bijmaak van partijdig. Van het behartigen van een deelbelang boven het belang van de gehele natie. In de praktijk zou het ook voor de CHU soms moeilijk blijken zich hieraan te onttrekken.